

Guía para la Atención DE PUEBLOS Y COMUNIDADES INDÍGENAS Y AFROMEXICANAS

ante la Emergencia Sanitaria Generada por el
Virus SARS-CoV2 (COVID-19)

Traducción en maya peninsular

GOBIERNO DE
MÉXICO

INPI
INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

Jatsul ts'íib utia'al u mu'uk'ankunsa'al le macewal kaajo'bo' yetel le afromexicanao'obo, tu táan le sajbe'entsil tu taasaj le ik'el SARS-CoV-2 (COVID-19)

ADELFO REGINO MONTES, Jo'olpóop ti' le Instituto Nacional uti'a'al Macewal Kaajo'ob, yeetel u chun le jatsul ts'íib 1°, 2° yetel 4° tu kanp'éel ju'un ti le Constitución Política ti' Estados Unidos Mexicanos; 1, 2, 4, 5, yetel 25 ti' le mok t'an 169 ku t'aan ti Macewal kaajo'ob yetel uláak' múuch' molayil wíiniko'ob ti' táanxel lu'umo'ob junpay yaniko'ob ti' le Organización Internacional del Trabajo 1, 2, 7, 16, 21, 22, yetel 24 ti' le a'almaj t'an Declaración ti Naciones Unidas yóok'ol u jets't'aanil macewal kaajo'ob; I, V, VI, XVIII ti' le Declaración Americana yóok'ol u jets't'aanil macewal kaajo'ob 1, 3, jaats 1, yetel 45 ti' le a'almaj t'aan Orgánica de la Administración Pública Federal; 1, 2, 14, 22, jaats 1, yetel 59 jaats 1, ti' le Ley de Federal de Entidades Paraestatales; 1, 2, 3, 4, jaats I, III, VI, XLIII, II jats II, 17, jaats II, III ti' u A'almaj t'aanil ti' le Instituto Nacional uti'a'al Macewal Kaajo'ob; 1, 3, jaats II 9 jaats VI yetel XXIII ti' u jatsul ts'íib le Instituto Nacional uti'a'al Macewal Kaajo'ob, yeetel.

TUMEN

I. Tumen Mexico yetel tuláakal yóok'ol kaab taan u máansik junp'éel Noj sajbe'entsil ti' toj óolal yo'olal le nojoch k'oja'anil COVID-19 taasa'ab tumen u yik'el le SARS-CoV-2 je'ebix tu ya'alaj le Organización Mundial ti' toj óolal, le 11 ti marzo jmaaniko' yetel le Consejo ti' Seguridad General ti' le mokt'aano'ob ts'a'ab k'ajóoltbil Diario Oficial ti' le Federación le 23 yetel 30 ti marzo ti' le ja'aba'.

II. U jala'achil Mexicoe' k'ab'eet u kaxantik bix ken u beet uti'a'al u ts'aik u pajtalil u yantal ts'aak yetel aj ts'ak yajo'ob ti' tuláakal u kajnáalilo'ob Mexico tu táan le k'oja'anil COVID-19, ka' kuchuk xan tu'ux jach k'abéeto tu kaajal le macewal wíiniko'obo' yetel le afromexicanao'obo' yetel ka' meyata'ak xan le ts'akankil yetel xiwo' yetel u mu'uk'ankunsa'al bix u ma'alo'ob tséentikubao'ob yetel u mejen paalalo'ob, je'ebix u ya'alik le jatsul ts'íib 2° B, jaats III, yetel 4° kanp'éel jaatsti' le Constitución Política ti Estados Unidos Mexicanos.

III. Ichil u k'ananiil u kaajal le macewal jala'acho'obo' le jets' t'aano' ku ts'aik tio'ob u pajtalil u kanantik u yet kajnáalilo'ob ti junp'éel sajbe'entsilil, je'ebix suuka'an u tokikubaobe' lebetik letio'obe k'a'ana'an u much'ik u muuk'o'ob yetel le jala'acho'ob federal, estatal yetel municipal uti'a'al u mu'uk'ankunsiko'ob u jets't'aanilo'ob.

INPI
INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

Jatsul ts'íib utia'al u mu'uk'ankunsa'al le macewal kaajo'bo' yetel le afromexicano'obo, tu táan le sajbe'entsil tu taasaj le ik'el SARS-CoV-2 (COVID-19)

IV.

U jejeláasil kuchilo'ob ti' táanxel lu'umo'obe' táan u ya'aliko'ob ti' le jala'acho'obo' ka' u ts'ao'ob le jets'tan ti' toj óolal ti' le macewal kaajo'ob yetel afromexicano'obo' ka' u beeto'ob yetel u tukulil jach uts yetel k'abéet'.

V.

Tumen le macewal kaajo'ob yetel le afromexicano'obo' jach je'el u ba'ayta'alo'ob tumen le COVID-19 tumen kajnáalo'ob jach óotsilo'ob.

VI.

Tu táan le talamila' yetel tumen u páak'al le ik'el SARS-CoV-2 ma' keet ti u lu'umil Mexioce' k'abéet u much'ik u t'aano'ob ka' kaxanta'ak bix ken kananta'ako'ob, ka' anta'ko'ob kex yetel u toj óolalo'ob p'axa'an tio'ob tu piktanil ja'abo'ob ka' k'ajóolta'ak le talamil ti' toj óolal ku máansiko'ob tu kajtalilo'ob yetel bix ken u muk'yajto'ob le ku taala', yo'olal lela' le Instituto Nacional utia'al Macewal Kaajo'obe' ku ts'aik k'ajóoltbil lela'.

¹Tuláakal le a'lamaj t'aano'ob beeta'ab uti'a'al u yoksa'al le meyajo'ob ti' u kuchilil le Alto comisionado ti' Naciones Unidas uti'a'al u jets'taanil wíiniko'obe' je'el u pajtal a kaxtik ti' http://hchr.org.mx/imagesdoc_pub/V1.2_Directrices_ONU-DH_Covid19-y-Derechos-Humanos.pdf; U t'aan le u jala'achil le Foro Permanente uti'a'al Macewal Kaajo'ob ti' Naciones Unidas, ti' yan ti'. https://www.un.org/development/desa/indigenous-peoples-es/wp-content/uploads/sites/34/2020/04/UNPFII-Chair-statement_COVID19_ESP.pdf; U t'aan le Organizacion ti' Naciones Unidas uti'a'al le u meyajta'al le lu'um ka' u ts'a ba'al jantbilo', ti' yan ti' <http://www.fao.org/indigenous-peoples/news-article/es/c/1268355/>; U pektsil t'aan le aj ka'anal na'to'ob yan ti Naciones Unidas ku meyajo'ob uti'a'al macewal kaajo'obo', ti' yan ti'. https://www.hchr.org.mx/index.php?option=com_k2&view=item&id=1404:covid-19-un-desafio-mas-para-los-pueblos-indigenas&Itemid=266; U yaál maj t'aan le múuch' molayil u paalal le box wíiniko'obo' ti' yan ti'. <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25768&LangID=E>; a'almaj t'aan ti le fondo para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas de América Latina y el Caribe, Ti yan ti'e' https://www.filac.org/wp/comunicacion/filac-informa/_filac-emite-declaracion-frente-a-la-pandemia-del-covid-19/; Resolución 1/20 de la Comisión Interamericana de Derechos Humanos, disponible en <https://www.oas.org/es/cidh/decisiones/pdf/Resolucion-1-20-es.pdf>; Guía práctica de respuestas inclusivas con enfoque de Derechos Humanos ante el COVID-19 en las Américas de la Organización de los Estados Americanos, disponible en http://www.oas.org/es/sadye/publicaciones/GUIA_SPA.pdf; Consideraciones para respuestas nacionales y subnacionales del Banco Interamericano de Desarrollo, disponible en <http://idbdocs.iadb.org/wsdocs/getdocument.aspx?docnum=EZSHARE-1043693673-50>.

Jatsul ts'íib utia'al u mu'uk'ankunsa'al le macewal kaajo'bo' yetel le afromexicano'obo, tu táan le sajbe'entsil tu taasaj le ik'el SARS-CoV-2 (COVID-19)

PEKTSIL UTI'A'AL U TANALTA'AL KAAJO'OB YETEL KAJTALILO'OB MACEWALO'OB YETEL AFROMEXICANO'OB TU TÁAN LE SAJBE'ENTSIL KU TAASIK LE IKEL SARS-COV2 (COVID-19)

1.

U sutk'esa'al ti macewal t'aan yetel u ts'a'abal k'ajóoltbil je'ebix u t'aan le kaajo', tuláakal le pektsilo'ob ku t'aan ti' le k'oja'anila' k'abéet u ts'a'abal k'ajóoltbil ich macewal t'aan, beyxan tuláakal le meyaj kun beetbil uti'a'al u jóok'ol taanil je'ebix u ya'alik le jala'acho'ob federal, estatal yetel municipal.

2.

U beeta'al meyajo'ob tu'ux takpaja'an le miatsililo'. Tuláakal le jatsul ts'íibo'ob beeta'an uti'a'al kananta'al máak ti' le k'ja'anila' k'abéet ka' yanak ichile' le miatsililo', ka chinpolta'ak je'ebix suuka'an u beetiko'ob tu kajtalilo'obe' ma' je'ebix u beeta'al ti'o'ob ka'acho.

- a.** Le sana distancia' k'abéet u na'ata'ale' ma' uti'a'al juntúul máaki, uti'a'al tulaakal le kajnáalo'obo', kex ma' k'uchuk le ik'el tu kajtalilo'obo, je'ebix xan le kaajo'ob táan u muk'yajtiko'obo' lebeetik ku túuxta'al le t'ano'oba' "Páaten ta wotoch" beyxan "P'áaten ta kajtalil.
- b.** Le nu'ukbasajo'ob ti ka'ansaj xooko' k'abéet u beeta'ale' tukulta'an uti'a'al macewal kaajo'ob, tu'ux mina'an internet tumen ma' tu beytal u kaanbalo'ob beya², lebeetike' yan u beta'al uti'al radio yan ti' le macewal kaajo'obo' yetel le yan ti' le jala'acho'.
- c.** Le meyaj báaxal ku beeta'al uti'a'al naybesaj óolo' lela' jach uti'a'al tankelen yetel mejen paalal, k'abéet u beeta'al je'ebix suuka'an le kuxtal te'e kajtalilo' ka' chinpolta'ak le maiatsilo.
- d.** K'a'ana'an u múuch' meyaj le ts'ak yajo'obo' yetel le máaxo'ob ku ts'akankil yetel xiiwo' tumen ichil le máako'oba ya'ab ba'alo'ob u yojelo'ob ti' le uchben máako'obo jach ku chinpolta'al u meyajo'ob tu kajtalilo'o yan tak ku meyajo'ob yetel yun k'uj tu kajalo'ob, lela' je'el u pajtal u yáatajo'ob uti'a'al le máaxo'ob yan ti'o'ob le ik'el SARS-CoV-2, lebeetike jach k'abéeto'ob uti'a'al u ts'iko'ob toj óolal ti' u yet kajnaló'obo.

²Yan junp'éel t'aan beeta'ab tumen le molayil ti u jets'taanil uti'a'al mejen paalal ti' le Naciones Unidas.

Jatsul ts'íib utia'al u mu'uk'ankunsa'al le macewal kaajo'bo' yetel le afromexicanao'obo, tu táan le sajbe'entsil tu taasaj le ik'el SARS-CoV-2 (COVID-19)

- e. K'abéet u ts'a'abal antaj ti le máako'ob ku bino'ob meyaj tanxel lu'umo'ob u beeta'al u jatsul ts'íibil ka' beyak u yáanta'alo'ob beyxan ka' ila'ak u p'áatal kekexki tu'ux ku meyajo'ob.
- f. U ts'a'abal le pajtalil ma' u to'opol ko'olelo'ob yetel mejen xch'upalal beyxan ka ts'a'abak ti'o'ob ts'aako'ob yetel ts'ak yajo'ob tak ti' le x-kan palalo'obo', tumen yetel leti'o'obe' je'el u chan xu'ulsa'al u sen páak'al le k'oja'anilo'³.
- g. Le u jala'achil toj óolalo leti' ken u ya'al máx ts'o'ok u tsa'yal ti le k'oja'anila' beyxan máax ma' ts'ayak ti'i, leti'o'ob a'alik tu'ux yan u kaajalo'ob yetel máax ts'o'ok u kíimil yo'olal le COVID19.

3.

Tu yo'olal k'a'ana'an u chinpolta'al bix suuk'an u kuxtal le macewal kaajo'obo tuláakal le jala'acho'ob way mexicoe' yan u chinpoltiko'ob beytuno ma' tun beetbil le ba'ax u k'áat le jala'acho' tumen le macewalo'obo' u yuumilo'ob tu'ux ku kuxtalo'ob lebetik múuch' yetel leti'o'obe' yan u kaxanta'al bix ken u beeto'ob uti'a'al le máaxo'ob yan tio'ob COVID-19.

Beyxan yan u chinpolta'al bix tu tukultajo'ob ken u kanantubao'ob ti' le k'oja'anila' uti'a'al u kanantik u láak'tsilo'ob ichil u kaajalo'ob yetel u lu'umo'ob, tumen leti'o'obe séeba'an je'el u páak'al tio'ob le k'oja'anil ku taasik le ik'el SARS-CoV-2 tumen leti'obe, kuxukbalob'ob ti' óotsilil.

Lebeetike yan u beeta'al makt'aano'ob yetel leti'o'ob, ka' yanak junp'éel múuch' meyaj.

4.

Bisbilaako'ob wa tumen k'abéete' tuláakal u aj meyajilo'ob ti' u ja'achil mexicoe' le máaxo'ob ku meyajo'ob yetel le kajtalilo'oba' leti'o'ob k'abéet u bisiko'ob tu kuchilil ts'aak le máaxo'ob yan ti'o'ob le k'oja'anila'.

5.

U kananta'al le máaxo'ob ku tukulta'ale bey yan ti' le COVID-19 je'ebix u ya'alik le Secretaría ti Salud uti'a'al le máako'ob bey yaniko'ob ti' mejen kajtalilo'ob macewalo'ob wa afromexicanao'ob yan xan u beeta'al le meyajo'oba.

³Je'ebix u ya'alik le fondo ti kaajo'ob yan ti naciones unidase' ti' yan ti' internete bey ts'íiba'ana' <https://mexico.unfpa.org/es/news/d%C3%u0090> u kíinil le toj óolal tuláakal yóok'ol kaab tu'ux ku kananta'al le x-k'an palalo'ob ko'olelo'ob yetel u chanpalo'ob kuxa'ano'ob

Pektsil uti'a'al u tanalta'al kaajo'ob yetel kajtalilo'ob macewalo'ob yetel afromexicano'ob tu táan le sajbe'entsil ku taasik le ikel SARS-CoV2 (COVID-19)

- a.** Le jala'acho'ob municipal ejidal yetel le regidurias ti' toj óolalo' k'abéet u múuch' meyajo'ob uti'a'al u kanantiko'ob le máaxo'ob bey yan tio'ob le k'oja'anila'.
- b.** Le máaxo'ob ku yila'alo'ob bey ts'o'ok u páak'al le COVID-19 ti'o' yan u jets't'aanil u yáanta'al tumen juntúul máak hach u yojel u tsol ba'ax ku yúuchul ti le k'oja'ano' ka' na'ata'ak tumen le ts'ak yajo' uti'a'al ma' u pak'ik ti uláak'o'ob.
- c.** Le máaxo'ob bey yan tio'ob le COVID-19 yan u ya'ala'al ti'o'ob bix ken u kanantubao'ob yo'olal ma' u pak'ik ti uláak'.
- d.** Ti tláakal le máaxo'ob yan ti'o'ob COVID-19 k'abéet u ta'akikuba tu yotoch yetel yan u beetik le tsol t'aano'ob ku ya'alik le Secretari de Salud yetel xan le nukuch máako'obo le ken u yu'ubo'ob tu toplo'ob tumen le k'oja'anila' k'abéet u bin tu séeba'anil tu yiknal Aj Tsak yay.

6.

Bix u beta'al yetel le máax ts'oka'an u kíimilo', yan junp'éel pikil ju'un u k'aba'e'Guía de manejo de cadáveres por COVID-19 lela' Mexico, wa ku kíimil juntúul etláak' macewale, yan u beeta'al le ba'alo'oba':

- a.** K'abéet u chinpolta'al je'ebix suuka'an u beetko'ob tu kaajalo'obo' ku payal chi'ita'al tu táan u k'ujo'ob lela' yan u yila'al bix kun beetbil yetel le animaso, le jala'ach ti toj óolalo' yan u kanantik ma' u páak'al ti' míix máak ka'alik táan u yok'ta'al u kimen.
- b.** Le jala'ach federal, estatal yetel municipalo yan u ya'alik ti' le máako'ob tu'ux sa'at u kustal le k'oja'ano bix ken u beeto'ob yo'olal ma' u yantal k'uxilil ichilo'ob te' kaajo'

7.

Meyajo'ob kun beetbil uti'a'al u jóok'ol táanil le kaajo'obo. Ka'alik ti' yan ichil le sajbe'entsilo' ku tukulta'al u k'usa'al le antajo uti'a'al le jach otsiltako'obo', yan u cha'abal u yokol le máaxo'ob ku taasiko'ob ba'alo'ob uti'a'al jantbilo' yetel uláak' ba'alo'ob kun k'béetchajal te kaajo' le konolo'obo' náach ken yanako'ob ichilo'ob. K'abéet xan u beeta'al beya' ti le kajtalilo'ob macewalo'ob yetel afromexicanaob yetel xane' ka' bo'otak u beeta'al paak'alo'ob te' kajtalilo'obo uti'a'al u yantal ba'ax u janto'ob, beyxan je'ebix alak'o'ob, chuk kay, pat k'abo'ob yetel u k'a'amal u'ulabo'ob ku taalo'ob ximbal te'e kaajo' chen ba'ale' lela' chen wa u káat le kaajo'.ti' tuláakal le ba'alo'oba k'a'ana'an u yila'al u k'uchul ti' le macewal wíiniko'ob ku bino'ob kaxan meyaj tanxel tu'uxo' uti'a'al

INPI

INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS

Jatsul ts'íib utia'al u mu'uk'ankunsa'al le macewal kaajo'bo' yetel le afromexicanao'obo, tu táan le sajbe'entsil tu taasaj le ik'el SARS-CoV-2 (COVID-19).

le la' u kaxanta'al u bisa'alo'ob te meyajo yetel uts u ts'a'abal xan ti'o'ob chan bo'ol uti'a'al u yantikubao'ob yetel u baatsilo'ob, beyxan u yáanta'al ko'olelo'ob chen ich naj ku meyajo'ob, yetel aj men pak'inajo'ob. tuláakal lela' uti'a'al u jóok'ol tanil u lu'umil Mexico, yetel xan ma' u tu'ubul u beetiko'ob tuláakal le ba'alo'ob ku k'áatik u ja'achil le toj óolalo', uti'a'al ma' u páak'al ti' mixmáak le k'oja'anila'.

8.

Bix kun beetbil. Le u kaxanta'al bix kun beetbil le meyajo'ob ku ya'alik le jatsul ts'íiba', lela' u meyaj le Instituto Nacional uti'a'al Macewal kaajo'ob.

Beet'ab tu noj kaajil Mexico tu k'inil waxak ti u yuil mayo ti' le ja'ab ka pik yetel jun k'aal.

U HO'OLPÓOPIL LE INSTITUTO NACIONAL UTI'A'AL MACEWAL KAA-
JO'OBO'.

ADELFO REGINO MONTES